

दक्षिणामूर्ति मन्दिर जीर्णोद्धार

—सरला मानन्धर

जीर्ण भई भक्तिके अवस्थामा पुगेको पशुपति नाथको गुरु वक्त्र रूप दक्षिणामूर्ति मन्दिरको पुरानो शैली र स्वरूपलाई जस्ताको तस्तै कायम गरी श्री ५ महाराजाधिराज वीरेन्द्र विक्रम शाहदेवको राज सिंहासना-रोहणको अठारौं वर्षमा पशुपति क्षेत्र विकास कोषको संयोजनमा पुरातत्त्व विभागबाट आर्थिक वर्ष २०४५।४६ मा जीर्णोद्धार कार्य सम्पन्न गरिएको हो ।

दक्षिणामूर्ति मन्दिर पशुपतिनाथ मन्दिरको पश्चिम दिशामा गुह्येश्वरी मन्दिर जाने बाटोमा अवस्थित छ ।

पशुपतिनाथका गुरु मानिने यस दक्षिणामूर्ति कालो ढुंगाले बनेको वट वृक्षको मुनि एक खुट्टा झारेर अज्ञानलाई कुल्ची राखेको, ज्ञान मुद्रामा रहेको छ । यस मूर्तिको बायाँ पीठमा ऋषिमुनिहरू ज्ञान सुनिरहेका छन् । यस मूर्तिका चार हातमध्ये बायाँ हातमा अमृत कलश, तल्लो हातमा पुस्तक रहेको छ । बायाँ माथिल्लो हातमा माला, तल्लो हात ज्ञानमुद्रामा रहेको छ । शिरमा दायँ, बायाँ चन्द्र-सूर्य भएको मुकुट लगाएको, कानमा सर्प, कुण्डल, घाँटीमा माला तथा जनै लगाएको देखाइएको छ । यस मूर्तिको बायाँ सानो शिर्वालिंग रहेको छ । त्यसमाथि एउटा सानो नारायण राखिएको छ । बायाँ भित्तामा नारायणको मूर्ति, अर्को सानो नारायण,

घोडाको रथमाथि उभिएको सूर्यको मूर्ति रहेका छन् । यी सबै प्रस्तरका मूर्तिहरू पाश्चायनको रूपमा स्थापना गरिएका छन् ।

दक्षिणा मूर्ति मन्दिर दुई तल्ले कर्कट पाताको छाना भएको प्रचलित छत्राकार शैलीमा बनेको छ । मन्दिरको वास्तुकला हेर्दा निर्माणकाल मल्लकालीन देखिन आउँछ । वि. सं. १९९० को महामूकम्पपछि यस मन्दिरको छाना मर्मत गरी पहिले झिगटी रहेकोमा पछि कर्कट पाता राखिएको रहेछ । वि. सं. २०२५ सालमा मन्दिरको बाहिरी भागहरूमा साधारण मर्मत तथा रंग रोगन भएको भनी बुझिन आएको छ । यस मन्दिरको लम्बाई ६.०३ मी., चौडाई ४.१५ मी र उचाई ९.२० मी. रहेको, साथै भित्ताको चौडाई तल्लो ४८ मी., माथिल्लो ४६ मी. रहेको छ ।

संक्षिप्त ऐतिहासिक पृष्ठभूमि

दक्षिणामूर्तिको बारेमा यस मन्दिरका गुरुपुजक रमेशानन्द राजोपाध्यायसँग रहेको गुरु पुस्तक नामक नेवारी लिपिमा लेखिएको ग्रन्थमा 'नेपालमा द्विजवर देव ब्राह्मण देव शर्मा राजोपाध्याय राज पूजारी भएको बखत पशुपतिनाथ ज्योतिर्लिङ्ग भएर ब्रह्माण्ड भ्रम हुनलागेको बेला सकल प्राणी हाहाकार भई श्री विश्वम्भर नारायणको शरणमा गई सुरक्षित भए । त्यसपछि प्रजागणहरूले

सहन नसक्ने गरी हावा चली भूमि सुखा भई, सम्वत ४३७ मा राजा रुद्र मल्लको पालामा देशमा प्रजा गण-हल्ले यसरी नै अत्यन्त दुःख पाएकोले सल्लाह साउती गरी देव पत्तनका एकजना पशुपतिनाथका भक्त द्विजवर भन्नेले पशुपतिनाथका नै गुरु हावाका रूपमा आउँछन् । त्यसैले त्यसको निराकरण वायव्य कोणमा संस्थापना गर्नु पन्यो भनेर सल्लाह दिए" उल्लेख छ ।

यसपछि आषाढ शुक्ल पूर्णिमामा महास्नानका दिन गुरु पूजा गरेर महास्नानको होममा वायु देवता शान्ति मात्स्य र रोहसंहिता वाईस्यत्यको सहित सदा-कालको लागि गरेरछि पशुपतिनाथ साम्य हुन्छ भनेर गुरु दक्षिणामूर्ति स्थापना गरिएपछि साँचै साम्य भई दुःख पनि हट्न गए । पछि देवमल्लको पालामा पशुपति-नाथमा विधिपूर्वक पूजा नभएकोले देशमा दुर्भिक्ष भएर खान नपाएर अशान्ति भएकोले यी राजाले आफ्नो राज्यको स्थिरता कसरी हुन्छ भनी सबै विद्वान्हरूसंग सल्लाह लिदा अब यसो गरेर भएन पशुपतिनाथका नै पुरोहितबाट गुरुपूजा गराएपछि शान्ति हुन्छ भन्ने सल्लाह भएकोले त्यसो गर्दा शान्ति एवं राज्य पनि स्थिर भए । कालान्तरमा अर्वादिहरूले विधिविधानको स्थिति बिगा-रेर गुरु दक्षिणामूर्ति पर्याँकेर सोही ठाउँमा आफ्नो प्रभुत्व जमाए । यसरी अत्याचार गरेको पशुपतिनाथले सहन नसकी शङ्कराचार्य स्वामीको रूपमा प्रकट भई फेरि रक्षा गरे । गुरु दक्षिणामूर्ति नभएकोले पहिले जस्तै गरी सल्लाह गरेर पहिलेकै पूजाधिकारी द्विजवर ढुँढीराज उपाध्यायका सन्तानलाई पुज्य रहेको भनी दक्षिणामूर्ति पुनःस्थापना गर्न लगाए । स्थापनाको बेला पूजारीले देवताको आँखा झिम्काएको देखाएर जीवन्त्यास प्राण प्रतिष्ठा राखेर देखाएकोले स्वामी विमलानन्द अति खुशी भई उही नै पूजारीका सन्तानहरूले मात्र पूजा गर्ने गरी घर खेत पारिश्रमिकका रूपमा राखिदिए एवं पूजारीको आशौचादि परेमा पशुपतिनाथका मूल पूजारीलाई भनेर पूजा गराउने भनी नियम पनि स्वामीबाट बनाइदिए जुन हालसम्म यथावत रूपमा चली आएको बुझिन आएको छ ।

यी सबै कुराहरू प्रकाशनमा नआए तापनि वंशा-वलीमा स्वतः सिद्ध भइरहेको छ भनी पूजारीसंग भएको गुरु पुस्तकमा उल्लेख गरिएको छ । भाषा वंशावलीमा लेखिएको छ कि राजा नृपेन्द्र मल्लले विमलानन्द नामका षोढान्यासी स्वामीसित सम्मत गरी असीना निवारण निमित्त यथाक्रमले पशुपतिनाथका पश्चिम दिशामा दक्षिणामूर्ति ऋषि आवाहन गरी स्थापना गराए । आगम मूर्ति भनी चलाई गुठी राखी असीना निवारण गराए ।

यसरी वंशावलीले पनि माथि उल्लिखित गुरु पुस्तकामा लेखिएका कुराहरूको केही मात्रामा पुष्टि हुन्छ । गुरु पुस्तकमा उल्लिखित कुराहरूको प्रामाणिकता एवं मन्दिरसम्बन्धी जानकारी प्राप्त गर्न अरु अभि-लेखहरू पाइएको छैन । पशुपतिनाथका गुरुका रूपमा पूजिने एकाले यस दक्षिणामूर्तिको महत्त्व अति नै रहेको छ । मन्दिरमा पूजारीबाट नित्यपूजाको साथै गुरु पूर्णिमा-मा पर्वपूजा गरिन्छ । गुरुपूर्णिमाका दिन पशुपतिनाथबाट चार जना भट्टहरू, आशा गुरुजु सहित बाजागाजाका साथ यस मन्दिरमा पूजाको लागि आउने चलन छ । मूल भट्टबाट पूजा भएपछि, दक्षिणामूर्ति मन्दिरको पूजारीबाट भट्टहरूलाई प्रसाद दिने चलन छ ।

यस मन्दिरमा सुन मोलम्बा गजूर उपेन्द्रविक्रम शाहले राखेकोमा, माघ शुद्ध सप्तमीका दिन गजूरको वर्षबन्धन पूजा गरिने भएकोमा हाल गजूर चोरी भएकोले पूजा पनि आउन बन्द भएको कुरा बुझिन आएको छ ।

दक्षिणामूर्ति मन्दिरको जीर्ण अवस्था भएकोले छानादेखि पेटिसम्म नै मर्मत तथा जीर्णोद्धार गर्नुपर्ने भएको थियो ।

पशुपति क्षेत्र जस्तो धार्मिक सांस्कृतिक परम्परा र जीवन्तता भएको स्थलमा कुनै पनि कार्य शुरू गर्नु अघि हरेक पक्षको लेखाजोखा गर्नु पर्ने स्थिति भएको हुनाले अन्यत्र ठाउँहरूमा काम गर्नुभन्दा त्यस्ता ठाउँमा काम गर्नु संवेदनशील भई गाह्रो हुने वास्तविकता नभएको होइन । यस क्षेत्रभित्र पर्ने दक्षिणामूर्ति मन्दिर एउटा महत्त्वपूर्ण धार्मिक सम्पदाको रूपमा रहिआएको

छ । त्यसैले यस मन्दिरको स्वच्छ र गरिमालाई बाधा नपर्ने गरी यसलाई उपयोग गर्ने विभिन्न वर्ग तथा समुदायका दर्शनार्थीहरूलाई लक्ष्य गरी जीर्णोद्धारसम्बन्धी कार्य संचालन गर्नु परेको थियो । त्यसरी उक्त कार्य संचालन गर्नको लागि विभिन्न समस्याहरू खडा भएका थिए । जस्तै,

- १) पूर्व जीर्णोद्धार कार्यमा उचित र सही सिद्धान्त अनुसार नगरेको ।
- २) मन्दिरसम्बन्धी अभिलेखको अभाव ।
- ३) जन चेतनाको अभाव ।
- ४) दक्ष जनशक्तिको अभाव ।
- ५) आवश्यक निर्माण एवं संरक्षण गर्ने सामग्रीहरू सुलभ रूपमा उपलब्ध नहुनु ।
- ६) विभिन्न जात्रा पर्वहरूले गर्दा कामदारहरूको निरन्तर उपस्थिति नहुनु ।
- ७) बजेट रकम नपुग हुनु । जीर्णोद्धारको सम्पूर्ण कार्यलाई मासिक बाँडफाँड गरी कार्य सम्पन्न गर्नु पर्ने परिप्रेक्ष्यमा आवश्यक बजेट रकम कार्य शुरू गर्नुमन्दा अधि नै ठेकिसकेको हुन्छ । तर हालको परिस्थितिमा बजार भाउ दिन प्रतिदिन बढ्दै जाने कारणले अन्तिम अवस्थामा बजेट रकम नपुग हुन जाने ।

दक्षिणामूर्ति मन्दिर जीर्णोद्धार गर्ने सिलसिलामा यी समस्याहरूले गर्दा काममा उल्लिखित प्रभाव परेका थिए-

- १) पूर्व जीर्णोद्धार कार्यहरू गर्दा परम्परागत शैलीमा नगरेकोले पछि जीर्णोद्धार कार्य गर्न तथ्य पत्ता लगाई उचित संशोधन खोजी गरी काम गर्नु पर्ने समस्या खडा भएको थियो ।
- २) मन्दिरसम्बन्धी अभिलेख उपलब्ध नहुँदा यसको इतिहास थाहा पाउन तथा तथ्य कुरा बुझ्न अति नै कठिन भएको थियो ।
- ३) संरक्षणसम्बन्धी जन चेतनाको अभावले सम्बन्धित निकायले जतिसुकै प्रयास गरे तापनि त्यहाँको वातावरणलाई कायम राख्न गाह्रो भएको ।

४) पुरातात्विक महत्त्वलाई कायम गर्ने मन्दिरमा परम्परादेखि चलिआएको वा सोसंग मिल्दोजुल्दो निर्माण सामग्री जस्तै काष्ठकला, दची अष्पा (तेलिया ईंटा), कार्नस ईंटा, सुर्की, टायल आदि तयार पार्ने दक्षता भएका व्यक्तिहरू सीमित मात्रामा भएको हुँदा उक्त सामानहरू समयमा उपलब्ध नभएकोले कार्य सम्पादनमा बाधा परेको थियो ।

५) यस्तै निर्माण सामग्रीहरू जस्तै काठ, तामा आदि सुलभ रूपमा उपलब्ध नभएकोले काममा धेरै नै बाधा परेको थियो ।

६) दक्षिणामूर्ति मन्दिर जीर्णोद्धार गर्दै जाँदा अनुमानित लागतमा भएका कार्यहरूमन्दा बढी नै कार्य गर्नुपर्ने भएको थियो । फलस्वरूप पुनः लगत इष्टिमेट गराउनु पर्ने समस्या खडा हुन गएको थियो, किनभने मन्दिरको जीर्णोद्धार कामको लागि नवनिर्माण कार्यमा जस्तो सबै कुराको अग्रिम लागत बनाउन सकिँदैन । कारण मन्दिरको सबै भाग प्रष्ट रूपमा निरीक्षण गर्न सकिँदैन ।

हालको पुरातात्विक महत्त्वका स्मारकहरू जीर्णोद्धार र संरक्षण गर्ने नीति अन्तर्गत कुनै पनि जीर्णोद्धार कार्य गर्दा उक्त स्मारकको आकार प्रकारको साथै मन्दिर वा स्मारक बनाउन प्रयोग गरिएका विभिन्न निर्माण सामग्रीहरू परम्परागत ढंग र शैली अनुसारको हुनु पर्ने पुरातात्विक नियमानुसार तपसिलमा उल्लिखित बुँदा बमोजिमको कार्य दक्षिणामूर्ति मन्दिर जीर्णोद्धार गर्दा पनि अपनाइएको थियो । जस्तै,

- जीर्णोद्धारभन्दा अगाडिको फोटोग्राफिक रेकर्ड राखियो ।
- पुरातत्व विभागबाट प्रकाशित स्मारक संरक्षण तथा पुरातात्विक लगत फाराम तयार गरियो ।
- मौजूदा र प्रस्तावित विस्तृत नक्सा तयार पारियो ।
- जीर्णोद्धारसम्बन्धी सम्पूर्ण कार्यको लागत इष्टिमेट विभागमा पेश गरी स्वीकृति प्राप्त भइसकेपछि काम शुरू गरियो ।

— जीर्णोद्धार कार्यको हरेक स्थितिको फोटोग्राफिक रेकर्ड राखियो ।

— कार्यसम्पन्न भइसकेपछि जाँचपास गराइयो ।

दक्षिणामूर्ति मन्दिरको जीर्णोद्धार कार्य २०४५ माघमा शुरू गरिएको थियो । जीर्णोद्धार कार्यको थालनी गर्ने अगाडि शुभ साइत हेरी परम्परागत क्षमा पूजा गरिएको थियो ।

जीर्णोद्धार कार्यको सिलसिलामा दुवै छाना भत्काउनु पर्ने भएकोले पहिले टुँडालहरू सबै झिकी (अष्टमातृका र अष्टभैरव अंकित) सुरक्षित स्थानमा राखिएपछि भत्काउने काम शुरू गरियो ।

गजर अडाउने काठको पूरा फ्रेम नै कुहिएको हुनाले सो सम्पूर्ण काठको फ्रेम नयाँ बनाई राखियो । गजर ढुंगाको भएको, सो पनि मन्दिरमाथि नरहेको भई मा नै राखिएकोमा गजर तामामा सुन मोलम्बा लगाई पशुपतिनाथको गजरको ढाँचामा बनाउन लगाइयो ।

दुवै छानाका काठहरू दलिन, मुठल, फलेक, मुसी, नस आदि पूर्ण रूपमा नयाँ तयार भएपछि सबैलाई कम्तीमा २४ घण्टा मट्टीतेल, लिनसिड तेल र जेलोफिन रसायन मिलाई बनाइएको झोलमा डुबाइसकेपछि मात्र छानामा प्रयोग गरियो । नयाँ काठहरू राखिसकेपछि त्यसमाथि परम्परालाई सुहाउने र कालान्तरसम्म टिकने हिसाबले तामा पाता राखियो ।

पहिलो तल्लाको कलात्मक झ्यालहरू दोस्रो तल्लामा राखियो, किनभने ठूलाझ्यालहरू जहाँ पनि तल्लो तल्लामा हुने गर्दछ र सानो माथिल्लो तल्लामा सबै झ्यालहरू आवश्यकता अनुसार मर्मत गरी रसायनमा डुबाएपछि मात्रै जडान गरियो ।

मन्दिरको दोस्रो तल्लामा चारैतिर काठको सादा कान्स राखिएकोमा वास्तुकलालाई ध्यानमा राखी माथिल्लो ढाँचामा काठको कान्स तयार पार्न लगाई सादा कान्सको ठाउँमा कलात्मक कान्स राखियो ।

यस्तै, मन्दिरको तल्लो तल्लाका टुँडालहरू छोटो भएकोले, नपुग माथिल्लो भाग नयाँ बनाउन लगाई पछाडिबाट नदेखिने गरी मजवूतीका साथ जोडी, जडान

गरियो । जमीन तल्लामा ढोकाको दायाँ बायाँ र पूर्व र पश्चिममा जहाँ पहिले अखिझ्याल रहेको थियो, दुई थामको बीचमा लगाइएको गारोपछि मात्र थपेको देखियो, किनभने थामको चारैतर्फ कलात्मक बुट्टा कुँदिएको, गारो घामसंग मेल नखाने, पहिलेदेखि गारो भएको भए दायाँ बायाँ साधा थाम हुनुपर्दथ्यो । पहिले मन्दिर खुल्ला रूपमा राखिएकोमा पछि सुरक्षाको दृष्टिले गारो लगाई ढोका राखिएको देखिन्छ । यी सबै कुराहरू ध्यानमा राखी ती कलात्मक थामको बीचमा रहेको गारो भत्काई सो ठाउँमा सुरक्षा एवं परम्परागत वास्तुकलासंग मेल खाने कलात्मक जाली खापा बनाउन लगाई जडान गरियो ।

मन्दिरको दक्षिणपट्टि रहेको पुरानो ढोका जीर्ण भएकोले अर्को कलात्मक ढोका बनाई जडान गरियो । ढोकाको जाली खापामा भित्तपट्टि नदेखिने गरी मजवूतीको लागि सुलिस पाता राखिएको थियो ।

मन्दिरको चारैतर्फको गारोको बाहिरी भागमा नयाँ ईँटा प्रयोग गरी मर्मत गरियो । ईँटाहरू घाम पानीबाट बचाउनको लागि रासायनिक प्रक्रियाद्वारा संरक्षण गरियो ।

मन्दिरको पेटी पनि सबै बिग्रैको अवस्थामा रहेकोले सम्पूर्ण पेटी भत्काई मन्दिरबाट निस्केको पुरानो दची ईँटा प्रयोग गरी पेटी बनाइयो । पेटीको बीच बीचमा 'ह्याक ल्वंह' र चार कुनामा मजवूतीको लागि पुरानो ढुंगा राखिएको थियो । दक्षिणपट्टि पेटीको बीचमा मन्दिर जानका लागि एउटा सिँडी पनि बनाइयो, जुन पहिले थिएन ।

मन्दिरको प्राङ्गण पनि दयनीय अवस्थामा रहेकोले मन्दिरको पूर्वतिर रहेको डिस्कोलाई मिलाई, मन्दिरको प्रदक्षिणा गर्ने हुने गरी बाटो बनाई, प्राङ्गणमा ढुंगा छापियो । जमीनमा पानी जम्न नदिन व्यवस्थित किसिमले मन्दिरको चारैतिर पानीको निकास बनाइयो ।

यस दक्षिणामूर्ति मन्दिरको सम्पूर्ण काठकलाहरूमा विभिन्न रंगरोमन लगाइएकोमा, रासायनिक प्रक्रियाद्वारा सफा गरी प्राकृतिक स्वरूपलाई कायम

फलक १

दक्षिणामूर्ति

प्राचीन नेपाल

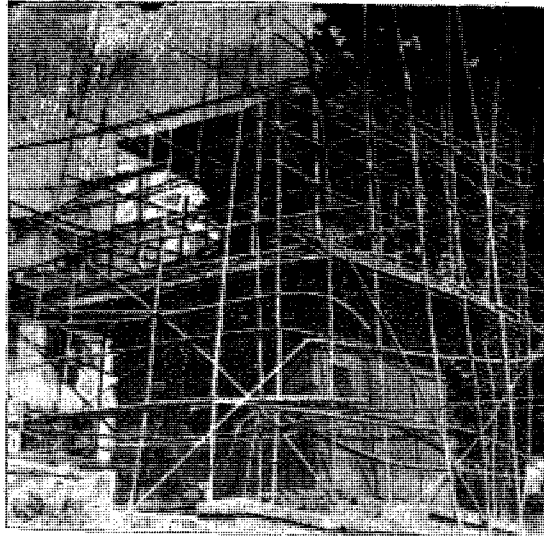
१९५३

दक्षिणामूर्ति

जीर्णोद्धार पश्चातको दक्षिणामूर्ति मन्दिर

जीर्णोद्धार गरिरहेको दक्षिणामूर्ति मन्दिर

जीर्णोद्धार पुर्वको दक्षिणामूर्ति मन्दिर

गरियो । उक्त रंगरोगन पठाउन अत्ति नै मुश्किल परी रसायनहरू तीन चार पटकसम्म लगाउन परेको थियो ।

मन्दिरभित्र भूईंमा पहिले ढलान गरी त्यसमाथि टेराकोटा टायल छापियो ।

यस दक्षिणामूर्ति मन्दिरभित्र पहिले रहेको काठको बार, मर्मत गर्नको लागि झिक्का खेरी, पुनः प्रयोगमा ल्याउन नसकिने गरी जीर्ण अवस्थाका पाइएको साथै गर्भगृहभित्र पस्ने ढोका पनि त्यस्तै भएकोले यी कामहरूको लागि पुनः थप लगत इष्टिमेट गराई, स्वीकृति लिई नयाँ जालीबार र ढोका (सुलिस पाता भित्रपट्टि हाली) मजदूतीका साथ जडान गरियो ।

दक्षिणामूर्ति मन्दिरको जीर्णोद्धार कार्य गर्दा सो मन्दिरको पूजारी तथा पशुपतिनाथका भट्टहरू बाहेक अन्य कुनै पनि व्यक्ति गर्भगृहभित्र पस्न नहुने भएकोले पूजारीबाट नै डकर्भौंहरूको निर्देशनमा भित्री भागको काम एवं छरिएका मूर्तिहरू व्यवस्थित एवं सुरक्षित साथ जडान गर्ने काम गराउनु परेको थियो, जुन ज्यादै मुश्किलका साथ सम्पन्न गरियो ।

यस्तै, मन्दिरको गजूर प्रतिस्थापना गर्ने कार्य धार्मिक परम्परा अनुसार शुभ साइतमा मात्र गर्नु पर्ने भएकोले आषाढ मसान्तसम्ममा सम्पन्न गर्नु पर्ने परियो—

जनाको कार्य, गजूर प्रतिस्थापन गर्ने कार्यले गर्दा उक्त कार्य आषाढको २७ गते मात्र पूरा गर्ने बाध्यता भएको थियो ।

यस दक्षिणामूर्ति मन्दिरको सम्पूर्ण जीर्णोद्धार कार्य कूल लागत ७,५४,००० ।— (सात लाख चौबन्न हजार) मा गरिएको थियो ।

अन्त्यमा यस्तो किसिमको जीर्णोद्धार काममा समयको पावन्दी हुन नहुने यस लेखिकाको धारणा रहेको छ । तर यसको मतलब यी कार्यहरू गर्दा कुनै अनुशासनमा बस्नु पर्दैन भन्ने अवश्य होइन । सरकारी नियम अनुसार, समयमा कार्य सम्पादन गर्ने नियमको अनुशासनमा बसेर नै काम गर्नु नित्तान्त आवश्यक छ । तर स्तरयुक्त कामको उपलब्धि हुनु एउटा अर्को महत्त्वपूर्ण पक्ष रहेको छ । यसले कामको गम्भीरता र जटीलतालाई दृष्टिगत गरी अधिकारीहरूले समय र नियमको पावन्दीलाई अलि खुकुलो गरिदिएको खण्डमा यी कार्यहरू अवश्य स्तरिय हुनेछ । साथै कुनै पनि काम सम्बन्धित व्यक्तिहरूको बीचको समन्वय र दृढता विना सम्भव हुँदैन र कुनै पनि काम सबैको सम्पूर्ण सहयोग विना पूर्ण रूपमा लागू हुन सक्दैन । त्यसैले सबैसंग समन्वय राखी सक्दो सहयोग लिएर सबैलाई उत्तिकै सहभागी बनाई, साझा प्रयासले ठोस नतिजा उपलब्ध गर्न सक्ने विश्वास लिन सकिन्छ ।